

Дмитро МАЛАКОВ

ПРОДАНО В КИЄВІ

Цими словами, винесеними в назву публікації, починається довгий, на п'яти з лишком сторінках перелік покупців і того, що ними куплено. Складено перелік відомим українським художником Василем Васильовичем Кричевським (1901–1978) в окупованому Києві в 1941–1943 рр. Покупці — переважно німці, продане — картини. Унікальний документ зберігся в родинному архіві дочки художника, теж художниці Катерини Василівни Кричевської-Росандіч. З її люб'язного дозволу документ публікується вперше — з належними коментарями.

Син видатного українського живописця, архітектора, графіка, художника театру і кіно, майстра декоративно-ужиткового мистецтва, дизайнера та педагога Василя Григоровича Кричевського (1872–1952), Василь Кричевський-молодший, як його ще називали, закінчив київську 4-ту гімназію (де, зауважмо, викладалася і німецька мова, а оскільки навчання припало на час Першої світової війни, то й увага до цієї дисципліни була підвищена!) та Київський художній інститут (1923 р.), де навчався у свого батька Василя Кричевського-старшого та дядька — Федора Кричевського. На студентській лаві познайомився з Оленою з дому Коломійців, теж художницею та майбутньою дружиною. Шлюб брали в Олександрівській церкві на Липках. 2 вересня 1926 р. в них народилася дочка — Катруся. В цей час В. В. Кричевський працював на Одеській та Київській кіностудіях, де оформив шістнадцять художніх фільмів, серед них — всесвітньо визнаний кіношедевр «Земля» режисера Олександра Довженка. В Києві Кричевські-молодші мешкали в комунальній квартирі на Липках на вулиці Садовій, 1. Там одного разу молода мама побачила свою Катрусю в сусідів: дитина стояла сама на підвіконні на четвертому поверсі. Мить — і могло стати непоправне! Отож довелося рішуче покинути Липки і переселитися на перший поверх. Так вони переїхали на Лук'янівку, на вулицю Мельникова, 5 — на перший поверх двоповерхового будиночка (не зберігся).

В. Кричевський. Берег моря

Старший брат Василя Васильовича — Микола Васильович Кричевський (1898–1961), теж випускник київської 4-ої гімназії, 1919 р. з театром Миколи Садовського виїхав на гастролі до Чехословаччини та в Україну вже не повернувся. По закінченні Художньо-промислової школи в Празі 1928 р. поїхав до Парижа, де й залишився назавжди. Звідти часом надсилав до Києва матері свої акварельні твори, виконані в імпресіоністичній манері — оригінальні, європейськи вільні від впливів «соцреалізму».

Коли почалася війна, Катруся перейшла в сьомий клас Київської художньої школи, яка містилася тоді у власному будинку на Володимирській, 2 (нині тут — Національний музей історії України). Батько Василь Васильович не підлягав мобілізації за віком, оскільки народився до 1905 року — брали молодших. Втім, невдовзі забрали й старших. Пані Катерина згадує: «Всіх зібраних пішки погнали в Полтаву — без їжі, а мусили просити у селян. Батько оповідав, що в одному великому селі в сільраді селянки зварили борщ у мідній ванні, яка була надворі! На диво, ні в кого не було негативних наслідків, незважаючи на “хімію” міді і кислоти в борщі. Збирали яблука по дорозі, селяни доброзичливо ставилися до них, підстаркуватих “будущих солдат”», бо ціль їхнього мар-

В. Кричевський. Наш дворики. Крим, Партеніт, 1938

шу — збірний пункт у Полтаві, де їх мали муштрувати для фронту чи ще чогось. Батько завжди носив капелюх (“шляпу”), і до війни в Києві було дуже мало чоловіків, які носили капелюхи (буржуазія!). Коли почалася війна, почалась також пошесть ловити шпигунів (!!!); для примітивного мозку ознака шпигуна — це капелюх! Коли батько з рештою дійшли до Полтави, там вони мали з’явитися в якомусь пункті, але ніхто там не знав, що з ними робити, і батько сидів на якійсь колоді і курив. Раптом до нього підійшов дуже молоденький солдат — червоноармієць з рушницею, але босий, спрямував на батька рушницю і каже: “Дядьку, ви шпійон?” Батько посміхнувся і відповів, що він не “шпійон”, але хлопець наказав йому йти в комендатуру і повів батька. На сходах в комендатуру червоноармієць наказав: “Тут почекайте!” (от дурень!), а сам пішов усередину доповідати, що він зловив шпигуна. Коли цей молоденький дурень через якихось десять хвилин повернувся, батько зауважив йому, що шпигунів не залишають самих, бо вони можуть дуже легко втекти — хлопець почервонів і буркнув: “Ідіть до коменданта”. “Комендант” чи офіцер, перед яким стояв батько, взяв батьків паспорт, роздивився і раптом каже: “Чи ви не родич Федора Григоровича Кричевського?” Батько відповів, що так, його

небіж. Після цього тон офіційності майже зник, був принесений чай, батька запросили сісти, і розмова пішла про мистецтво, і що офіцер цей один час був учнем Федора Кричевського, але потім життя пішло іншим руслом. Батько, звичайно, хотів знати, як, де, куди, що будуть робити з ним і його групою з Києва. Розмова велась усмішками і натяками, і батько також — усмішками і натяками — спитав про шанси повернутися до Києва і одержав відповідь, що Київ уже закрита зона й отримати офіційну перепустку неможливо. “Але... — додав колишній учень Федора Кричевського — Дарниця — це інша справа” і рукою зробив жест, — мовляв, з Дарниці рукою подати... Київ! 30 липня батько одержав перепустку до Дарниці і з Полтави поїхав товарним поїздом-порожняком. Перед мостом через Дніпро потяг зупинився на хвилинку, і батько почув під ногами — міст. Залишатись у вагоні і їхати до головного вокзалу було б самогубством: там НКВС виловлювало всіх, хто не мав спеціальних документів. Товарні поїзди йшли через Лук'янівку [1], і коли поїзд на товарній станції майже зупинився, батько вискочив і не головними вулицями дістався додому о шостій ранку... Всі ми повисли на ньому — мама, баба Маруся [2], Пріся [3] і я. Тоді його, худого, почорнілого, брудного, викупали, і Пріся нагодувала, і тоді батько розповів про свої пригоди. Батько, між іншим, був дуже забобонний, — казав, що як пішов з комендатури в Полтаві, йому перейшли дорогу чотири дівчини з повними відрами.

Кілька днів батько залишався вдома, тоді вирішив піти до Спільки художників — там було сум'яття, ніхто нічого не знав, вся “верхівка” вже була десь на Уралі, а розпоряджалась армія [4]. Художники, які були там, робили антифашистські плакати. 16 серпня міський військкомат видав батькові посвідчення, що йому надано відстрочку до 1 жовтня 1941 р. Батько знову ходив у Спільку художників, фронт наближався — армії було вже не до плакатів. У підвалі Спільки були всілякі речі: фарби, папір, пензлі і навіть їжа — коржики, здається, сушена риба. Батько поділив усе порівну між художниками, щоб добро не пропало, або не дісталось німцям. Це було у вересні, а 19 вересня німці зайшли в Київ...» [5].

Про ті події й дні написано чимало, зокрема й автором цих рядків [6]. Нагадаймо: з 930 000 передвоєнного населення Києва 200 000 пішло на фронт, 325 000 — евакуювалося в радянський тил. З Києва було вивезено всі запаси продовольства, решту знищено. Напередодні вступу німців більшовицькі підпільники вивели з ладу електростанції та водогін. Тож 400 000 киян було кинуте напризволяще без будь-яких засобів до існування. В результаті катастрофічної поразки Червоної армії в ході Київської оборонної операції липня — вересня 1941 р., в оточення, а відтак і в полон потрапило понад 665 000 бійців і командирів. На них чекали жорстокі випробування. Комуністів і євреїв нацисти розстріляли одразу ж. Не маючи змоги впоратися з такою людською

масою, німці спочатку відпускали по домівках місцевих мешканців, але згодом, упродовж окупації, у Дарницькому концтаборі загинуло понад 150 000 військовополонених та цивільних, у Сирецькому — понад 25 000... На щастя, Василя Кричевського-молодшого ця доля оминула.

24 вересня почалося тотальне нищення Хрещатика й прилеглих кварталів, здійснюване радянськими агентами. 29–30 вересня та в перші дні жовтня близько 40 000 київських євреїв та неєвреїв (членів мішаних сімей) нацисти розстріляли в Бабиному яру. Свідками тих подій були й Кричевські: повз них — вулицею Мельникова — 29 вересня йшли київські євреї. Катерина Кричевська-Росандіч згадує: «Реакція населення, принаймні коло нас, наших будинків була дуже емоційна: люди, жінки плакали, хапали своїх дітей, притуляли до себе. І раптом ми побачили, що йдуть мій лікар — фахівець-вухник, надзвичайно інтелігентна людина; і в них був єдиний син, молоденький, йому тоді, можливо, було років вісімнадцять, і вони не виїхали — боялися, що сина заберуть в армію. Френкель — його звали. І як вони проходили, звичайно, ми кинулися до них, мама їх якось потішала, і ця його жінка каже: “Ми знаєм, на что ми ідьом!” Певно, що есесівці старалися, щоб не було контактів з євреями, які йшли по бруківці, із людьми, які стояли на тротуарах. Після того побачили ми (мама — я не знала тих людей, але батько й мама знали) співробітників з кінофабрики. Людей цих мої батьки знали, може, двадцять років... Теж дуже емоційне прощання. І багато з них абсолютно [точно] знали, що вони йшли на смерть. Певно, моя мама була переконана, що це йдуть на якесь переселення, що їх будуть кудись переселяти. Ми бачили дуже багато людей — наших приятелів, наших знайомих або навіть сусідів, як, наприклад, нашого сусіда з третього номера, — халупка поруч з нами, того самого шевця зі своїми п'ятьма чи шістьома дітьми, який вивозив нещасний огірок на блюдечку, коли німці входили в Київ. То він пішов теж з тими дітьми і з тою нещасною жінкою — він ішов, зігнутий в три погібелі, і не міг повірити, що ці цивілізовані люди, так звані німці, можуть щось погане робити, зле... Це були страшно емоційні дні і переживання...» [7].

Одним з перших наказів нова влада вимагала всім стати до праці під загрозою звинувачення в саботажі та розстрілу. Стосувалось це і художників. Причому дуже щемливо стосувалося, оскільки довоєнні, радянських часів заклади, де вони могли одержувати роботу, як-от компартійні, комсомольські та профспілкові органи, державні установи й підприємства, творчі спілки тощо перестали існувати. Стати до праці фізичної теж могли не всі художники, тим паче, що робочих місць після евакуації основних промислових підприємств на схід виявилось замало. А насувався голод! Отож газета «Українське слово» 21 жовтня повідомляла: «Ініціативна група, що створює Спілку українських художників, яка цими днями організаційно оформиться, разом з сектором нао-

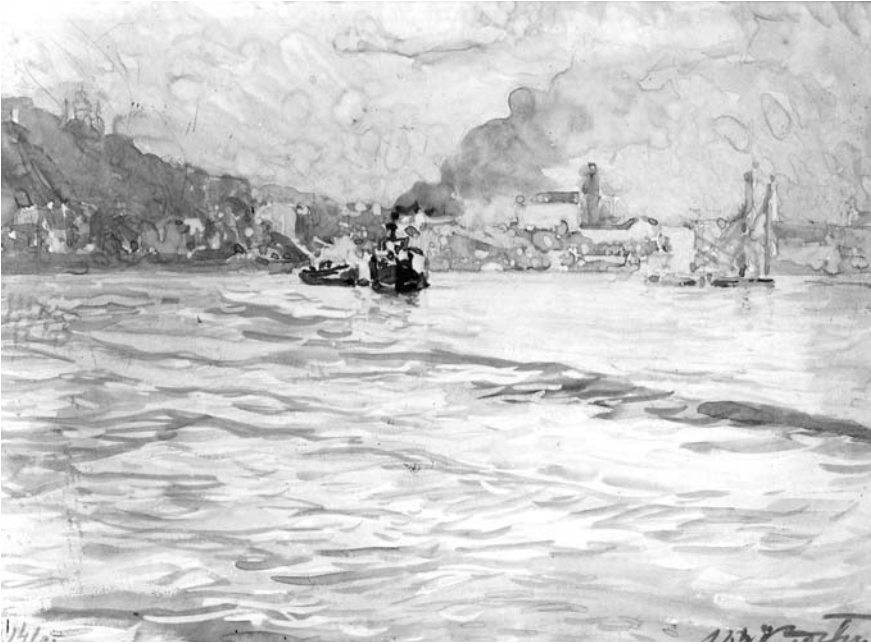

В. Кричевський. На Росі. Темпера. 1943

чної пропаганди відділу пропаганди міської управи згуртовує навколо себе художників-українців, яким вдалося залишитися в Києві. Ці майстри пензля дістануть працю в спеціалізованих майстернях. Завдання таких майстерень — якнайліпше поширити серед населення твори українського малярського мистецтва. Перша така майстерня найближчим часом розпочне свою роботу у відповідно пристосованому приміщенні по вул. Короленка» [8].

Дописувач вочевидь був або новоприбулим, або відверто лукавив: поперше, художникам не «вдалося залишитися в Києві», а так склалися в кожного свої обставини; по-друге, голодне й знедолене населення мусило виживати, а не перейматися поширенням поміж себе творів українського мистецтва. Натомість останнє за тих умов могло цікавити окупантів, на що й був головний розрахунок. Так воно й сталося: київських художників стали помічати німці-окупанти, тиловики.

Перелік замовників Василя Кричевського відкриває (тут і далі — мовою оригіналу) Emil Roskowsky (шахтар), який замовив портрет дружини — певно, надавши для цього фотокартку. Адже всі солдати всіх країн носять із собою фотокартки дружин, коханих.

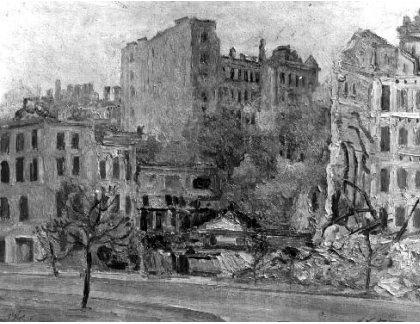
В. Кричевський. Київ з Дніпра. Гуаш. 1941

Другим у переліку йде Mark (механік), який замовив також портрет дружини та свій. За ним — Артур (шахтар), який замовив портрет якоїсь Muzi. Четвертим у переліку — якийсь Haus, якому також захотілося мати портрет Frau Haus — дружини. Можливо, всі четверо були камрадами — однополчанами чи приятелями; радше — солдатами, судячи з їхніх робітничих професій до війни.

П'ятий в переліку теж замовив свій портрет. Про цю персону пані Катруся згадує: «Українець-галичанин, SS в німецьких SS-ах, які “хазяйнували” у Бабиному яру. Фанатик! Коли вперше прийшов до нас на Лук'янівці — ввійшов і каже: “Слава Україні!” Винищування євреїв для нього було абсолютно нормальна річ! А моїй бабі Марусі і мамі він казав: “Цілую руці!”»

Тим часом Олена Кричевська також шукала заробітку. 21 листопада газета «Українське слово» повідомляла, що київські митці беруться до реставрації церков: «До складу бригади входять художники Г. Терпиловський, С. Верді, В. Матвій, В. Костецький, Олена Кричевська та архітектор-художник Вишняк. Бригада художників уже розпочала роботу в церквах сіл Старі Петрівці, Лютіж та Сварум Димерського району. Художники мають активну підтримку з боку парафіян та старост сіл» [9].

Напевно, останнє полягало в натуроплаті продуктами — головною, нагальною потребою тих днів. А членами бригади були: Георгій Терпиловський, який мешкав з багатодітною родиною на Львівській, 42 та був відомим у Києві оформлювачем святкового Хрещатика та сцени Оперного театру до всіх більшовицьких свят — до війни та по війні; тихий сумирний трудар Сергій Верді (1903–1965), який мешкав на Гоголівській, 46 [10]; Володимир Матвій, який, між іншим, тоді ж оформив в українському стилі табель-календар на 1942 рік, виданий в Києві [11]; Володимир Костецький (1905–1968), який 1937 р. написав картину «Допит ворога» (енкаведистами!), а 1947-го — «Повернення» (фронтівика з війни), 1959-го — «Вручення партійного квитка» [12]. Ім'я та доля архітектора-художника Вишняка поки не встановлені.

В. Кричевський. Руїни Хрещатика.
Картон, олія. 1942

Та повернемось до переліку В. В. Кричевського, де шостим, нарешті, з'являється офіцер, капітан, і тут позначено дату — 6/ХІІ та винагороду. Отже: «Hauptman Hauer (постачання армії)» замовив портрет Frau Hauer — дружини, і тут художник проставив літеру «G», тобто — дарунок на згадку (zum Gedachtnis), а за портрет доньки пана капітана — tochter Hauer — одержав 50, за «Парус на Дніпрі (захід)» — 80, за «Stilleben» («Троянди») — 120. Дві останні роботи — пейзаж і натюрморт, напевно,

були з творчого доробку майстра довоєнного часу, які наразі стали в пригоді. Залишається припущенням, що валютою могли бути не радянські червінці, а німецькі рейхсмарки, оскільки наприкінці 1941 р. окупаційних карбованців ще не було випущено.

Згідно з датами у записах, того ж 6 грудня завітав Herr Bruns, як пригадує пані Катерина, представник Wehrmacht'у, «веселий і круглий». Він придбав за 100 марок картину «Захід, хата», ще за 100 — «Парус на Дніпрі», а «Квіти» («Льоліні») отримав на згадку («G»).

Як мовиться, чутками світ повниться: через три дні, 9/ХІІ, до митця з'являється черговий замовник — Herr Kommandant Wodatz (Breslau). Він купує «Neue Brücke» («Новий міст») та «Fünf Hüne» («П'ятеро богатирів») за 60 марок, а ще «Льольки Яреськи» за «k. mel» (кіло меляси?) і дає 1 flasche spirt (пляшку спирту) та 40 марок! Тут йдеться про пейзаж села Яреськи, написаний Льолею — так вдома звали пані Олену. Отже, пішли на продаж і її твори.

Про цього гостя, родом з Бреслау (по війні — Вроцлав, Польща), у спогадах пані Катерини є «лише що він був років 50, (військовослужбовець. — Д. М.) Wehrmacht'у. І мама моя йому дуже сподобалась!»

12 грудня виявилось конче вдалим днем: до Кричевських завітав Herr Hautmann, який придбав за 60 марок пейзаж «Sofia» та ще додав курку, десяток яєць, 4 хлібини та 50 сигарет (львівських). Того ж дня газета «Українське слово» вмістила надто сильно відретушоване групове фото Ю. Сердюка з таким підписом: «Делегація від київських художників і архітекторів на прийомі у Голови м. Києва п. Багазія. Зліва направо пп. [Володимир] Багазій, начальник відділу мистецтв [Іван] Кавалерідзе, проф. Кричевський Ф. Г., художник [Іван] Курочка-Армашевський, архітектор [Олександр] Смик, проф. [архітектури Олександр] Вербицький, архітектор [Петро] Костирко, архітектор [Петро] Юрченко і художник Кричевський В. В.» [13].

Через місяць, 15 січня 1942 р. газета «Нове українське слово» повідомила, що «серію портретів закінчили художники Ф. Г. та В. В. Кричевські... Багато майстрів закінчують свої роботи для задачі їх Художньому салону, недавно відкритому Товариством українських художників та архітекторів на Володимирській, 38. Цей салон помітно допоміг творчому об'єднанню і пошквалюванню роботи київських художників. Вони часто приходять до Салону, куди нещодавно надійшли нові художні роботи, що користуються популярністю серед відвідувачів і покупців. Ідучи назустріч бажанню відвідувачів, Салон починає приймати замовлення на портрети з натури, які виконуватимуться кращими художниками Києва» [14].

Наступним гостем став Herr Friz Kemper, architect in Köln. Художник одержав за портрет пана архітекта 120 марок. Певно, клієнт добряче промерз під час сеансу в маестро Кричевського, тож перейнявся станом українського колеги і 18/ХІІ завіз, як занотував художник, дві тонни вугілля та два кубометри дров — величезну цінність на той час. Нижче Василь Васильович занотував: «20/ХІІ.1941 — Дніпро. Київ, олія = 150; Sofia (гуаш) — 60; Руїни (Хрещатика — ? — Д. М.), — 50; Лютеранська, гуаш — (подарунок) — G». Пані Катерина згадує: «Здається, тоді він був Hautmann в Luftwaffe (постачання) Bunzlau». А ще оповідала, що пан архітект гідно поцінував чарівну принадність київ-

В. Кричевський. Руїни церкви та будинку Гінзбурга. Картон, олія. 1942

ських жінок і що Георгій Малаков (про нього буде далі) якось намалював карикатуру на Кемпера: той крокує київською вулицею, а за ним тягнеться вервечка дівчат. Отак він і одружився в Києві з якоюсь Тамарою. Коли довелося залишати Київ, Фріц з жінкою опинився в Польщі. На початку 1945 р. сиділи в хаті, аж раптом за вікном загуркотів танк — радянський! Ні сховатись, ні перевдягнутись було вже неможливо! Кемпер збліднув, але за мить, як людина військова, опанував себе, зваживши, що то могла бути танкова розвідка, а не головні сили. Тамара вагалася: вона не хотіла кидати речі, меблі, але Фріц швидко нагадав, що на неї (особливо!) чекає. Він вискочив надвір, де стояв його «фольксваген», і якимись бічними дорогами встиг втекти... Згодом він страшенно вболівав за втратою Тамари, зустрівся з Кричевськими, коли ті вже перебували в нацистському трудовому таборі, допомагав їм як міг, навіть ідучи на ризик. Фріц виношував неймовірні плани переходу лінії фронту, був готовим піти на Сибір разом з Тамарою. Потім Кричевських повідомив його шофер, що вони таки рухались на схід, назустріч наступаючим радянським військам, але їхнє авто було обстріляно на дорозі з танкового кулемета, і вірний, безмежно, до втрати здорового глузду закоханий в Тамару Фріц Кемпер загинув...

Далі йде низка недатованих записів, без зазначення розміру гонорару (адже не все продавалося в салоні на Володимирській, 38, дехто навідувався до помешкання митця).

Herr Petrov придбав картини «Стара хата (Канів)» та «Вечір (корови)» — дописано: «Льолина».

Якийсь Kleiner Offizier (маленький офіцер) придбав її ж картину «Хата (с. Деренківець)». У цьому мальовничому селі над Россю Кричевські відпочивали до війни, тож етюди ставали в пригоді скрутної доби і продавались, в авторських повторах, вже як картини.

Знову завітав Herr Bruns: купив маленьку картину «Хата (Канів)» пані Олени та «Дніпро (Канів)» — пана Василя. У Каневі Кричевські також бували до війни.

Major Knapp з Halle bei Berlin придбав за 60 марок «Поділ» (гуаш) та за 40 — акварель «Дніпро (Канів)». До того ж одержав на згадку («G») — «Партеніт», олія (на Кучук-Ламбат). У кримському селищі Партеніт Кричевські відпочивали влітку 1938 р., багато й плідно працювали.

З датою 25/X [1941] (це найбільш рання дата взагалі) стоїть запис: Dr. Keil (bei Berlin). Він придбав за 80 марок картину «Київ з лівого берега. Захід», олія. За власний портрет заплатив 60 марок та одержав у дарунок портрет своєї дочки. Пані Катерина згадує, що коли її батько писав портрет цього лікаря Wehrmacht'у «розмова йшла про батькову шлункову хворобу, яка тривала 25 років. На наступне позування лікар приніс дві малі пляшечки і сказав батькові

приймати спочатку перед їжею пляшку № 1 і дати йому знати, як діє; тоді тижень з № 2. І вилікував батька! У батька був брак пепсину (кислотності).

На початку жовтня 1941 р. у приміщенні Художнього інституту на Вознесенському узвозі, 20 почала функціонувати Біржа праці, звідки найчастіше шлях для молоді був один: на роботи до Німеччини. При біржі діяла медична комісія, яка містилася в колишній школі № 138 на вул. Львівській, 27.

Той самий лікар, як згадає пані Катерина, з великим подивом зазначав, що наші українські дівчата виявлялися незайманими до заміжжя!.. Дивувався, що в такої «нижчої» раси така висока моральність. Катруся, яка випадково чула ці балачки, перебуваючи під час сеансу в сусідній кімнаті, страшенно обурилася почутим...

По 60 марок сплатили за власні портрети Hauptmann Seiner, Inspektor Hauke та Zahlmeister (скарбник) Sprinzer.

Знову дата — раніша за вищенаведені, грудневі: 5/XI [1941], коли якийсь Hoch (високий) Offizier придбав за 60 марок картину «Neue Brücke durch Dnieper» («Новий міст через Дніпро»). Те ж саме, за ті ж гроші придбав і ще Kleiner (малий) Offizier. Ще якийсь «Offizier в окулярах» придбав за 60 марок картину «Sofia cathedral Kirche» («Софійський кафедральний собор»).

Якийсь шофер купив за 15 марок: «Перевіз, хата» («Льолина»).

Bruno Munzner, Breslau, 23, купив «Канів» («Льолин») за 55 марок. Пані Катерина згадає про нього: «Luftwaffe. Він був начальником Otto Jung'a (буде далі) і вперше прийшов з Otto, який був його шофером і ординарцем. Він потім опинився в Східній Німеччині і, здається, з того, що Юнги писали нам уже в США, життя (Bruno — Д. М.) було нелегким...»

Otto Jung, Nürnberg, був вдруге 22/III (1942 р.) і купив за 80 марок картину «Neue Brücke» та «Деренківець» — за 90.

Пані Катерина розповідає: «Отто Юнг був у постачальних частинах Люфтваффе. З ним також працював Doss (буде далі) — теж зі Східної Німеччини, він теж щось купував. Отто Юнг почав приходити сам, без інших, і оповідав про свою наречену Герду, про бізнес її батьків — різдвяні (ялинкові) кульки. Спочатку замовив свій портрет, потім Герди. Був дуже ввічливий і порядний. В одну з його відпусток додому, до Німеччини, вони одружилися з Гердою. Американці і англійці бомбардували Нюрнберг дуже сильно, і будинок, де була фірма і де вони жили, був зруйнований. Вони опинилися в малесенькій мисливській хатці в лісі — це була хатка батьків Герди. В той час у Юнгів народилася дочка, і вони з дитиною жили в лісі. Як ми були в німецькому «трудовому таборі» в 1945 р. (січень, лютий), Герда посилала нам скромні посилки, але які допомогли нам не вмерти з голоду. Коли кінчалась війна, Отто дістався Нюрнберга, побачив руїни, а тоді знайшов своїх у лісі, де й до-

В. Кричевський. Ріка Псел. Темпера. 1943

чекався приходу американських військ. По війні він і Герда підняли фірму, бо її батьки були вже старенькі, і фірма процвітала, їхні ялинкові іграшки були набагато кращими, ніж китайські. Всі ці роки ми підтримували листування, вони були в нас двічі, а я в них. 1959 р., коли я була в Німеччині, Герда показала мені весь процес виробництва — від видування скла до фарбування і прикрас. У нас і в Лади [15] і досі є велика кількість цих гарних кульок від Юнгів. Вони побудували нову фабрику та дуже гарну віллу — хвилин 25–30 автом від Нюрнберга. Ми з Драго там були восени 1993 р. коли повертались з України. В родині Юнгів збереглися портрети, написані батьком, та ще кілька куплених Отто картин. Отто Юнг помер у 1980-х рр., у них було двоє дітей, Ельза-Марі вийшла заміж за дуже багатого і виїхала в Америку, живе у Флориді, нічого не роблячи. Син Клаус живе в Нюрнбергу, одружений з дівчиною-емігранткою, в них двоє дітей».

Збереглося два фото, зроблені 1942 р. в Києві: В. В. Кричевський пише портрет Отто Юнга [16].

Але повернемось до записів В. В. Кричевського.

Після Отто Юнга завітав Oberst (полковник) Heinz J. Buchzik, Feldpost (польова пошта) 39114. Він придбав за 80 марок «Eisenbahnbrücke» («Залізничний міст»).

Цікаво зазначити, що в радянські часи зображати мости, та ще й під час війни — суворо заборонялося, тим більше, що мости перебували під опікою НКВС!

О. Юнг позує В. Кричевському. Київ, 1942

В. Кричевський. Отто Юнг. 1942

На наступних сторінках списку не тільки занотовано, але й дрібненько схематично зображено композицію майже кожного твору. Видно, популярність митця ширилась: з'явилися й посередники. Так, краєвид з хатою (олія) продано за 90 марок «через Zimmermann'a». Гуаш «Brücke» продано через Doss'a.

Пані Катерина пригадує: «Досс працював з Юнгом і Мюнцнером, теж був з Бреслау. По війні листувався з Юнгом, потерпав у Східній Німеччині».

Певно, Василь-молодший, реально осягнувши кон'юнктуру ринку, поставив справу на практичні комерційні рейки: мальовничі краєвиди Полтавщини, Київ, Софія, Дніпро пішли в авторських копіях через галерею на Володимирській, 38 — в Європу. Натомість трудомісткі портрети — з сеансами й бесідами про життя — поволі відійшли на другий план. Зростає й ціна. Записуються адреси. Про всяк випадок? — Так. Потім таки згодилося!

Ось пан Krauze, Scharlottenburg, Berlin, купує одразу два пейзажі «Захід» (сонця) та «Київ» обидва по 90 марок.

Hermes Gelsenkirchen, Uckendorferstrasse, 62 придбав гуаш «Brücke» вже за 120 марок.

H. Reiche — Linz an Donau, Salzburgerreichsstrasse, Baleidung (?) Luftwaffe купив дві картини по 90 марок кожна: «Захід. Київ» та «Осінь. Київ».

Аж ось знову з'являється Отто Юнг, занотовується його адреса: Nürnberg — 0, Nunnenbeckstrasse, 19. Цього разу він купує дві картини олією. Ціну не вказано.

Завітали військові інженери: Н. Ditmaer, Oberst-ingenieur (інженер-полковник) Müller, Halle an Saale, am Heiderant, 4, якому сподобалась «Lawra» — за 160 марок. Судячи з військового звання, його колега Stabsingenieur Goltermann, Rentlingen Württemberg, Gartenstrasse, 9, придбав пейзаж «Михайлівка». Мабуть, їхній супутник або земляк, бо теж з Вюртемберга — Hugo Wehur (?), Balingen (Wtbg) уподобав картину Льолі «Корови».

Далі в списку — Dr. Lange, Dresden, 13-L Wegnerstrasse, 16, який придбав полотно «Деренківець», олія.

Hauptmann R. Anselm купив полотно «Лавра» (контражур)

Короткий запис: Balzar — одержано 50 м., 1000 карб., (отже, з'явилися в обігу окупаційні карбованці). Тут-таки — Dr. Rohlke — 150 грам[ів] тютюну.

H. Kloss, Köln — і намальовано якийсь краєвид.

Коли окупанти вже масово вивозили київську молодь на роботу до Німеччини, Василь Васильович влаштував юну Катрусю на роботу у вище зданому салоні на Володимирській, 38. Пані Катерина пише: «Спереду було три фронтові кімнати, ззаду майстерні, де робили обрамування. Керував галереєю Микола Костянтинович Соломко. Був бухгалтер, прибиральниця, майстер, який робив рами, ще якийсь дядя; а я ніби «перекладачка» — записувала в книжку, що принесено, коли і ким, давала адреси мистців і т. д. Туди здавали картини на комісію київські художники, також приносило київське населення теж на комісію коштовні речі, антикварні речі і картини. За ці півтора року роботи в крамниці я побачила на власні очі, не в музеї, і тримала в руках масу чудових оригіналів — Верещагін, Врубель, Коровін, Васильківський, Світлицький, дід Василь Кричевський (я сама купила за свої гроші три мініатюри по десять карбованців — це дорівнювало кусочку сала на базарі розміром у половину сірникової коробки) і ще багато інших художників великої слави — російських, українських, часом західних. Багато приходило туди цікавих людей, позитивних і негативних. У крамниці завжди був великий рух, і торгівля йшла дуже жваво, бо місце було в самому центрі тодішнього Києва — адже Хрещатик лежав у руїнах» [17].

Улітку 1942 р. родина Кричевських переїхала з вулиці Мельникова, 5 на Обсерваторну, 10 — цього разу на шостий поверх великого житлового будинку, зведеного незадовго перед війною. Стоїть він і зараз.

Певно, вже сюди знову завітав Отто Юнг — цього разу з дарунками: «мило до гоління, мило до прання, 100 гр. тютюну». Іншим разом: «1 шт. хліба, 100 sigarett, 1 літр пива, 50 гр. тютюну, $\frac{1}{2}$ літри горілки, сірники 3 крб., цигарковий папір».

Черговий благодійник — «Франці — 1 хліб, 400 грам[ів] сала».

Згадує пані Катерина: «Франці (або Французик) — це був солдат, ординарець в одного офіцера, який прийшов в галерею на Володимирській вулиці

з цим ординарцем, дивився й купив одну картину мого батька і спитав, де живе цей художник, що він хоче подивитись більше його картин. Я дала адресу, але не казала, що це мій батько. Потім ординарець прийшов у галерею сам, роздивлявся, я дізналась, що він дуже добре говорить французькою мовою і що він був, здається, викладачем в університеті, і що бути просто солдатом йому підходило. Коли офіцер з «французиком» (або Франці) з'явилися у нас на Обсерваторній — офіцер був здивований, що я там живу, здається, купив щось і запросив мене прийти до нього на чай! Франці мене одвів у коридор і сказав, щоб я сама не приходила, а щоб взяла із собою батька! І сказав, що так краще, і це було сказано французькою мовою. В призначений день батько і я з'явилися десь на Паньківській [вулиці] на чай. Офіцер був здивований, але мусив дати нам чай. Франці прислужував, усміхався, і підморгував мені!»

Знов перелік.

Herr Neubert, Limbach in Saksen — за «Kathedrale Sofia» — сплатив 55 марок. А ще: 2 Brot (2 хлібини), 2 Hav (гавана — сигара), 500 Butter (500 грамів масла), 20 Eier (20 яєць), 30 Sigaretten.

Friz Blank — Oberleutenant, Berlin — Halogee, Pauliborner Str., 20, — 13/I—1942 р. заплатив 75 марок за «Київ — Дніпро, захід з лівого берега».

Dr. Schwappach — Darmstadt, Prmz-Christians Weg, 13, заплатив 18/VI (1942 р.) за «Neue Brücke» 80 марок. Замовив і портрет.

Вже згаданий Н. Doss одержав у дарунок «Київ» та придбав портрет, «Neue Brücke» та «Херсон, волики».

Herr Carot придбав дві картини: «Вітряк» за 100 марок та популярний «Neue Brücke» — за 80.

Heir Cordes купив «Херсон» за 150 марок та дві олійні картини «Київ» — по 50 марок.

Влас Самчук, Рівне, купив за 100 марок гуаш «Київ. Миколаївська» — руїни.

Влас Самчук (1905–1978). відомий український письменник і театральний діяч, а тоді — редактор газети «Волинь», приїздив з Рівного до Києва в середині липня 1942 р. Зустрічався з усіма Кричевськими — з Федором та Василем Григоровичами, а потім, як він пише у спогадах тридцять років потому, разом з дружиною, Танею Праховою, «... відвідали наймолодшого Кричевського — Василя, сина Василя Григоровича, з його дружиною і дочкою, які жили на вулиці Львівській [18]. Всі вони художники, їх стихія — малярство. Творчі, цікаві, талановиті... Ми набули в них одну картину — Миколаївська вулиця Києва, виконана гуашом, яка збереглася в нас до часу, коли пишуться ці рядки, як одна з пам'яток по Києву» [19]. Вдруге пані Катерина Кричевська зустрілася і сфотографувалася з Уласом Самчуком у Торонто 1954 р.

В. Кричевський. Вітер. Гуаш. 1943

Знов згадане прізвище: Dr. Egon Balzar, Wien, Feldpost 36524a, замовив свій портрет та придбав «Vgücke». Він був начальником гаража поліції, що містився на розі Некрасовської та Ново-Павлівської — неподалік будинку Кричевських. Портрет цей бачив вже згаданий, тоді юний Георгій Малаков (1928–1979) — старший брат автора цих рядків, приятель Катрусі та частий гість у Кричевських. Вони познайомились у Виробничо-художніх майстернях, які містилися в приміщенні Художнього інституту. Деякий час (до переходу на роботу в галерею на Володимирській) там працювала і Катруся, а Георгій (Гога) — з весни 1942 р. до осені 1943-го. Згадуючи ті часи, він згодом занотував (мовою оригіналу): «Каждый день, идя на работу месильщика глины для производства пепельниц «Дівчина і козак», я проходил мимо гаража полиции, где начальником был немец по фамилии Bolzar (так в оригіналі). Самого Большара я видел на полотне художника В. Кричевского, где по желанию заказчика был он изображен на фоне великоколенно написанного украинского пейзажа в хорошем зелено-голубом мундире с коричневым воротником. Под левым карманом его были вышиты серебром две молнии SS. А во дворе вверенного ему гаража стояли броневики Austro-Daimler с белыми (Nb!) крестами на решетках радиаторов».

В. Кричевський. Дорога. Гуаш. 1943

Пані Катерина згадує: «Egon Balzar був одружений з жінкою українського походження, з роду Окуневських. Жив у Відні, мав чотирьох дітей. Був лікар. З того, що мені потім оповідали родичі його жінки, він був дуже про Гітлера, бо “до 1938 р. у Відні лікарям-австрійцям пробитися було дуже трудно, бо євреї заповнювали цей фах, так само, як і всі банки, фінанси і т. д.”. Тому він вважав, що націонал-соціалізм дасть Австрії “справедливість”! Він повернувся у Відень, і доля не була дуже добра до родини: я була у матері його дружини, чи його (вже не пригадую) в 1959 р. Якраз тоді була кузина пані Бальцар з Англії, куди вона емігрувала після війни. Вона мені оповіла про родину після війни. З чотирьох дітей його лише одна дівчина залишилась, деякі померли, хлопець забився на мотоциклі, Бальцар помер, і його жінка. Коли радянські війська зайняли Відень, вони всі були в горах на захід від Відня».

Йдемо за переліком далі.

Н. Zeebot купив за 80 марок картину «Хата» («Льолина»).

Ernst Schoeler, Köln, Max Bruchstr., 10, Feldbauleitung 21 K. Kasino, купив: «Київ» за 150 марок, «Хата» та «Вітряк» пішли за 140 марок кожна, а «Захід. Лук'янівка» — за 100 марок.

Nehring, SS-Sturmabfuhrer (майор військ СС) купив дві картини: «Канів» (гуаш) та «Київ» (олія).

Невідомий Leutenant купив картину «Lawra» за 100 марок.

G. Haussler, Stuttgart, Ronerstrasse, 89, придбав гуаш «Дніпро біля Києва».

H. Doucker, Hiltersam, купив гуаш «Дніпро» та «Партеніт» — кожен за 180 марок.

H. Winter, Alhmaar, придбав «Море» за 200 марок.

H. Bruer, Delft (це вже Нідерланди!), придбав теж, судячи із вміщеного ескізу, морський краєвид, гуаш — за 130 марок.

H. Roll, Amsterdam (знов Нідерланди), — придбав дві картини, гуаш, по 130 марок кожна.

Hauptmann Haase, Berlin, Fridenau, Nidstrasse, 16, — купив за 160 марок картину «Софія», 1943 р.

Dr. Knust купив етюд «Казимирівка» за 30 марок. Казимирівка — рідне село Коломійців, з дому яких, нагадаймо, походила Олена Євгенівна Кричевська.

Dr. Zetterbart, Prag (Прага!), купив таку ж, судячи з начерку, «Казимирівку» — але «Льолину» — за 50 марок.

H. Schlette, Osnabrück, — купив картину «Схід сонця» за 100 марок та «Ранок».

Dr. Stossel, Berlin, Spandau, — купив два краєвиди «Херсон» по 30 марок.

Dr. Rohlke, Nürenberg am Maxfeld, 198, замовив портрет та купив два «Заходи» по 30 марок.

H. Goetze, Bentten O. S., Humboldtstrasse, 4, купив два олійні етюди — рідні Кричевським «Шишаки» за 60 (малий) та 90 марок. У Шишаках Кричевські були влітку 1937 р.

Major Kurt Berger, Osnabrück, купив картину «Лавра».

Rudolf Spanger купив «Сатурн»: так називався вітрильник, на якому з Партеніту вивозився до Туреччини лабрадорит. В. В. Кричевський бував на борту «Сатурна», познайомився з його капітаном.

Hauptmann Otto Hanserer, Hannower, придбав популярний «Brücke», гуаш — за 60 марок та «Канів», гуаш — за 80 марок.

Herr Glanz замовив портрет за 100 марок.

Останнім у переліку йде той самий В. Münzner, Breslau, який купив за 50 марок «Деренківець», ще один краєвид — за 50, невмирущий «Brücke» та одержав дарунок на згадку — якусь картину чи етюд.

На цьому перелік закінчується. В ньому — 90 картин, портретів, етюдів, зокрема: 12 портретів чоловічих та 7 жіночих, 62 пейзажі, з яких 13 краєвидів Києва та Дніпра, ще 7 присвячено Софії, 4 — Лаврі, 11 — новому мосту через

Дніпро біля Києва (демонтажем на металобрухт зірваних мостів та відбудовою нових займалася німецька військово-будівельна організація Тотта; можливо, серед замовників були німці — учасники робіт). 9 картин з 90 проданих та подарованих належали пензлю Олени Кричевської.

На цьому не закінчуються наші роздуми про долю мистецтва в часи війни і долі людей мистецтва. Якщо перейти на високий стиль, твори українського художника, киянина Василя Кричевського-молодшого та його дружини — Олени Кричевської, допомагаючи їм вижити в окупованому місті, водночас розійшлися по Європі (Німеччина, Австрія, Нідерланди), даючи правдиве уявлення про українське мистецтво 40-х рр. ХХ ст. далеко за межами сплюндрованої війною України. В цьому — історична правда вперше оприлюдненого документа.

Додамо: в ті скрутні часи київські художники, які опинилися на окупованій території не зі своєї волі, не занепали духом. У кращому музейному приміщенні — теперішньому Національному художньому музеї на вулиці Михайла Грушевського, 6, — двічі: влітку 1942-го та влітку 1943 рр., влаштовували великі художні виставки. Про це вже писав автор цих рядків [20].

Пропонована розвідка продовжує і доповнює тему художнього життя Києва часів німецької окупації міста (осінь 1941 — осінь 1943 рр.).

1. Точніше — через Сирець.
2. Баба Маруся — Марія Яківна Миколаєнко-Купровська (1863–1943), мати Олени Євгенівни Кричевської, бабуся Катерини Кричевської.
3. Пріся Скалозуб — хатня робітниця в Кричевських.
4. Спілка художників України містилася перед війною на розі вулиць Прорізної і Пушкінської.
5. *Кричевська-Росандіч К.* Київські спогади диинства (уривки) // Родовід. — 1997. — Ч. 15. — С. 80–82.
6. *Малаков Д.* Київ. 1939–1945: Фотоальбом. — К., 2005.
7. *Кричевська-Росандіч К.* Київські спогади... — С. 83–84.
8. Українське слово. — 1941. — 21 жовт. — С. 4. Йдеться про будинок по вул. Володимирській, 38, знесений 2004 р.
9. Українське слово. — 1941. — 21 лист. — С. 3
10. *Малаков Д.* Київський художник Сергій Верді // Київ і кияни. Матеріали щорічної наук.-практ. конф. Музею історії Києва. — Вип. 4. — К., 2005. — С. 195–203.
11. Див.: *Малаков Д.* Київ. 1939–1945: Фотоальбом... — С. 273.
12. Мистецтво України. Біографічний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1997. — С. 324.
13. Українське слово. — 1941. — 12 груд. — С. 3.

14. Нове українське слово. — 1942. — 15 січ. — С. 4.
15. Лада Шпельгаумен — дочка Катерини і Драго Росандіч, онука В. В. Кричевського.
16. *Кричевська-Росандіч К.* Київські спогади... — С. 83.
17. Там само. — С. 85.
18. Тут неточність: Кричевські мешкали тоді на вулиці Обсерваторній, за один квартал від Львівської.
19. *Самчук У.* На коні вороному: Спомини і враження. — Вінніпег, 1975. — С. 211–212.
20. *Малаков Д.* Художнє життя Києва у 1941–1943 роках. // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. — Вип. 8. — К., 2001. — С. 158–168.

В. Кричевський. Українське село

В. Кричевський. Захід сонця у Медвині. Олія. 1943

В. Кричевський. Захід сонця. Олія. 1942. Придбана Отто Юнгом 1942 р., зберігається у родині Юнг

О. Кричевська. Хатка. Олія. 1942. Придбана 1942 р., зберігається у Герди Юнг (Нюрнберг, Німеччина)